

բովի¹, Ֆարմակոլոգիկ², Վ. Բէլքի³, Ռ. Վիրբով⁴, Միլլերի⁵ եւ այլն գրողների մէջ: Կովկասագիտութեան վերաբերեալ բոլոր լուրջ ուսումնասիրութիւնները հրատարակուած են եւ այժմ ալ կը հրատարակուին ուսերէն՝ Կովկասի հնագիտական ընկերութեան օրկանին մէջ. «Materialii... arkheologicheskaya optchestva Kavkaza»: Մոսկուայի թանգարանը կը պարունակէ քարադարի եւ պղնձադարի բազմաթիւ մնացորդներ, ինչպէս կացիներ, քերէշներ, ամենատարրական պնակներ՝ գտնուած Գուպանի եւ Թերեքի շրջանների մէջ. իսկ Թիֆլիսի թանգարանը ունի քարէ կացիներ՝ գտնուած Նախիջևանի եւ Կողքի աղահանքերի եւ Ռիոնի հովտին մէջ: Ամբողջ Կովկասեան շրջանը հարուստ է արոյրէ դարի բազմատեսակ գիւտերով: Սակայն ցարդ կը պակսի մի գիտական դասաւորութիւն ու ներկայացում՝ ըստ հնախօսական ժամանակագրութեան: Մի ամբողջ ու դիւրահասկանալի մատենախօսական գրած է Թալկրէն⁶, Հէլսինկֆորի համալսարանի գիտնականներէն, ուր աւելի մանրամասնօրէն ներկայացուած են վերոգրեալ տեղեկութիւնները:

Այստեղ խօսք անգամ չկայ Ալիսի փերէն մինչեւ Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հովիտների եւ պարսկական Ատրպատականի մասին: Յարդ ոչ միայն կատարուած չեն որեւէ երկրաբանական կամ մարդաբանական լուրջ հետախուզութիւն:

Ներ մեր բնաշխարհի այդ մարզերի մէջ, այլ մակերեսի կազմութիւնն անգամ քնննուած է պատահական այցելուների կողմէ, որոնց գլխաւոր մտահոգութիւնը եղած է «օր առաջ վերջացնել գործը» եւ խուսափիլ Քիւրտերի գնդակներէն. ինչպէս ինձ կը հաղորդէր 1911 հանգուցեալ գերմանացի խուզարկող Օսկար Ման: Նիւբրովի եւ Սիրանի փէշերէն եւ շրջած եմ լճային բնակարանների ու խոռոչների մէջ, իսկ վարածնունեաց գաւառին մէջ (Լիզ աւանէն երկարող մինչեւ Օձ քաղաք, Մշոյ դաշտի հիւսիս-արեւելք) տեսած եմ քարայրներ եւ ծերպեր՝ քարադարին յատուկ բոլոր յատկանիշերով: Ոչ Րիդաբը եւ ոչ ալ Լինչ մի բառ գրած են այդ պատմական վայրերի մասին, որովհետեւ կ'ենթադրեմ թէ Արածանի հիւսիսային ափին տարածուող այդ շրջանները հեռու են գլխաւոր ճանապարհներէն, ու դժուարամտօք շտապող ուղեւորին համար: Ալ չեմ խօսիր Խոյթքի, Մօտկանի եւ Աղձնեաց գաւառի մեր պատմական վանքերի յարակից քարադարային լայնածաւալ մնացորդների մասին:

Այս տեսակէտին համեմատաբար աւելի բախտաւոր ճակատագրի արժանացած է հարաւ-արեւմտեան Պարսկաստանը, նախ շնորհիւ Տը Մօրկանի⁷ ղեկավարութեամբ ֆրանսական գիտական առաքելութեան ջանքերին, եւ այժմ մասնաւորապէս Հէրցֆէլդի⁸ անխոնջ խուզարկութիւններին: Տը

Մօրկանի եւ իր առաքելութեան առաջին աշխատութիւնները ունին աւելի նկարագրական եւ ընդհանուր բնութագրութիւն, քան թէ հետախուզական մեթոտիկ ճիգ:

Քէրիսա եւ Քարուն գետերի (նախկին Էլամ) սարահարթերի վրայ, եւ մասնաւորապէս Մուսայի Մուսեան թափայի ու մերձակայ բլրակների վրայ Մօրկանի կատարած հետազայ պեղումներն երեւան բերին հրաշալի գեղեցկութեամբ գունաւոր խեցեղէն, պայծառ այլազանութեամբ նրկարուած յախճապակեայ կաթսաներ, ամաններ, զաւաթներ եւ սափօրներ: Միւս եւնոյն դիրքերի վրայ եւ միաժամանակ գտնուած գէնքերի, զարդեղէնների, մետաղեայ անօթների այլազան նմոշները ցուցադրուած են ի Լուվր:

Ինչպէս դիւրաւ կարելի է եզրակացնել այս գիւտերէն, ամէնքն ալ կը պատկանին Նոր-քարային ու պատմական շրջանի միջնադարին: Մուսա-Մուսեան թափայի այդ բլուրը ունի մօտ 20 մեղր բարձրութիւն: Տը Մօրկան պեղեց միմիայն բլրի վերնագոյն մասերը, զորս ըստ Օրբմա-յըրի վերադրուած պէտք է լինին հետագայ ժամանակների մէջ. մինչդեռ եթէ խուզարկողը պեղումները շարունակէր մինչեւ սարահարթին մակերեսը, նա ապահովարար պիտի հասնէր Հնաքարային խաւը: Ապա ֆրանսական առաքելութիւնը բաւականացաւ մի ուրիշ դիրքի ծանծաղ պեղումով: Նա չկատարեց անհրաժեշտ գոհողութիւնը եւ չտուաւ բաւարար ժամանակ հասնելու աւելի խորերը ու ձեռք բերելու գոհացուցիչ արդիւնք: Բըզա Շահի հրաւերով եւ պարսից կառավարութեան համաձայնութեամբ Հէրցֆէլդ 1926-էն ի վեր կ'աշխատի ի գլուխ հանել ֆրանսական առաքելութեան անկատար թողուցած գործը:

Խական հարցն է թէ Էլամի պատմական վայրերի վրայ կան Հնաքարային շրջանի հետքեր ու մնացորդներ: Յարդ Հէրցֆէլդն ալ ի վիճակի չէ ստուգելու այդ յոյժ հետաքրքրական կէտը: Վերոգրեալ պրակին մէջ Հէրցֆէլդ կը պատմէ

թէ 1925ի Համատան հասնելուն պէս տեղացի վաճառականէ մը իրեն մատուցուեցաւ գեղեցկօրէն նկարուած խեցեղէն մի աման: Գիտնականը հետապնդելով ամանի սկզբնական աղբիւրը, հասաւ մինչեւ Նիւհաւէնտի մօտ գտնուող Թափա Գիան բլուրը, ուր պարսիկ գիւղացին հազիւ տակէն դուրս հանած էր գեղեցիկ ամանը: Անկից ի վեր մեծ գիւտեր ըրած եմ ի Թափա Գիան, կ'աւելցնէ Հէրցֆէլդ:

Նիհաւէնտի ու Բուրուճիրտի ամբողջ այդ հովիտը՝ Պաղտատէն դէպ ի Համատան տանող ճանապարհին ալ՝ Խաբահանի գծին վրայ, լեցուն է նախապատմական մշակոյթի խաւերով: Թափա Գիան ունի 600-700 մեղր երկայնութիւն եւ 15 մեղր բարձրութիւն: Բնիկ ժողովուրդը անյազարար կը քանդէ այս բլուրը՝ աւար զբոսնելու յոյսով: Բերսեօլիսի մօտ իր Մուսա Բ. կոչած դիրքին մէջ հնաքարային ոճէ հետք գտած չլինելով, Հէրցֆէլդ կը փորձէ թափա-Գիանի շրջակայքը: Նա ցարդ գտած է միագոյն եւ «երկրաչափական» արտաքին ունեցող գեղեցիկ խեցեղէն ամէն տեսակ անօթներ. արոյրէ գէնքերի, ու դաշոյնների ճոխութիւնը զարմանալի է, իսկ քարէ գործիքներ ցարդ երեւան եկած չեն: Ուրեմն ցարդ հարաւ-արեւմտեան Պարսկաստանը չէ տուած Հնաքարի շօշափելի հետք:

Միջագետքի մէջ Մուսերական ու Բաբելական հին վայրերի վրայ նորագոյն պեղումները կատարուած են եւ կը կատարուին 1918-էն ի վեր. Քէմպըլ թամսըն եւ Հօլ՝ 1918-1919ին ի Թէլլ Աբու Շահրէյն (սումերական Երիդու) ի Մուսա Գայեար եւ մասնաւորապէս Թէլլ-Օրէյտի (սումերական Ուր) բլուրին վրայ Վուլլէյի ու Լէնկտընի կողմէ: Եթէ Անգլո-Սմերիկեան այս ըստ ամենայնի հետաքրքրական գիւտերէն գեղչենք անոնց մեծազորդ

1. H. R. H. Hall, Keeper of Egyptian and Assyrian antiquities. British Museum. «A season's work at Ur. al-'Ubaid, Abu Shahrein-Eridu and elsewhere» 1919, page 13-15. 72f.

1. P. S. Uvarov: Materiali po arkheologia Kavkaza N. 8. (1900), N. 4. 1912 հ.ն. (սուսերէն).
2. B. Farmakovski: Archaïcheskie Period. հրատարակուած ի Zariski Russkoe Akademie. Istoriï Materialnoi Kultura. 1914-ի տարւան զանազան թիւեր.
3. Waldemar Belck: Archäologische Forschungen in Armenien, ի Zeitschrift für Ethnologie. 1893. էջ 64 ff.
4. R. Virkhov: Über die kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus. ի Abhandlungen der K. und K. Akademie der Wissenschaft 1895, էջ 78 ff.
5. A. Miller: Izobrazhenia Sobaki Vdrevnostiax Kavkaza. ի վերոգրեալ Zariski R. A. I. M. K. no. 2 (1922).

6. A. M. Tallgren: Reallexicon der Vorgesichte. հատոր VI. (1926) էջ 263-267.
7. J. de Morgan: Mémoires de la Délégation scientifique en Perse. (1898-1922). 16 հատոր. ներ, հրատարակուած պարբերաբար. Գիւն կը շարունակուի Pèrre Scheil-ի եւ այլոց կողմէ. Տեսնել հատոր I. էջ 194-197. հատոր II. էջ 11-12, եւ այլն.
8. Ernest Herzfeld: Archäologische Mitteilungen aus Iran. (1929). Մեծանուն գիտնականը պարբերաբար կը հրատարակէ իր գիւտերն ու համազրական բազմաթիւները, պրակ առ պրակ. Յարդ լոյս տեսած են 10 պրակներ. Տեսնել մասնաւորապէս հատոր I. մասն II. (1929) էջ 65-66. Եւ անոր երեք յօդուածները «Illustrated London News»-ի մէջ (1929, Մայիս 25. Յունիս 1 եւ 8 թիւերի մէջ).

քարոզչութեան Դեղին-Մամուլային մասը, մենք կը տեսնենք որ անոնց տուած արդիւնքները իրենց գլխաւոր գիծերի մէջ յար եւ նման են Սուսայի եւ Նիհավէնտի մէջ կատարուած գիւտերին: Գիտնականի վայել միտք ունեցող ու նորոգ հանգուցեալ Տր. Հօլ համեմատութիւն կը գրէ թէ. «Կը թուի որ գիւտերը պէտք է զետեղել Նոր-քարայինի ամենավերջին դարերը, եւ կամ աւելի ճիշտ անոր յաջորդող Chalcolithic դարուն...»:

Նոյնչափ հետաքրքրական են Քէրքուքի նորագոյն գիւտերը: Ֆիլատէլֆիոյ համալսարանի Արեւելեան ընկերութեան երկու ներկայացուցիչները. Բրօքը. Քիէրա եւ Սթէսըր, 1926-ին պեղեցին հիւսիս. Միջագետքի սահմանին վրայ գտնուող Քէրքուքի որոշ դիրքեր, Ասորական թագաւորների Արրաբա կոչած բլուրին վրայ: Անոնք գտան բեւեռագիր արձանագրութիւնները շատ հին ժողովուրդի մը գոր կը թուի կորած լինել Ասորական կեդեցումների հետեւանքով¹:

Ամերիկացի գիտնականները գտան «երկրաչափական» յատակ ունեցող գեղեցիկ խեցեղէն ամաններ, ճիշտ նման Սուսայի եւ Ուրի մէջ գտնուածներին: Բեւեռագիրները ցոյց կու տան որ խաթմիական փութորիկ Աստուծոյ թէշուր նախդիրը կը կազմէ գրեթէ բոլոր յատուկ անուններին. այդ եւս մի մնացորդ է հին բնիկ մշակոյթէն: Քէրքուքի մօտ Նուզի գիւղին մէջ, Սթէսըր 1927-ին գտաւ նորէն միւս հնոյն տեսակի խեցեղէն եւ բեւեռագրեր, որոնց լեզուն որոշապէս խաթմիական բարբառն է (այս մասին յաջորդ գլխին): Քէրքուքէն 30 մղոն հարաւ — արեւմուտք Սթէսըր հետախուզեց երկու մեծ բլուրներ իրարմէ 8 մղոն հեռու որոնք յայտ բերին

միւսնոյն Նոր — քարային մշակոյթի մնացորդները²:

Կարելի էր դեռ երկարել այս շարքը եւ յիշել Փրանսացիների նմանօրինակ գիւտերը Բերլոսի եւ Սիւրիական այդ հին դիրքերի վրայ: Այժմ ամերիկեցի վերելի ընդհանրացումները մենք կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը: Յամենայն դէպս աւելի քան 4000 տարի Ք. Ա. Հին-քարայինի ցարդ անստոյգ մի շրջանին, Հայաստան ու Կովկասը կը պարունակէին տարբերական քաղաքակրթութիւն ունեցող մի ժողովուրդ, որ գիտէր շինել քարէ զէնքեր ու գործիքներ. մինչդեռ Սումերական կեդրոնները, Սուսա, Բերսեքոլիս, Նինուէ եւայլն ցարդ տուած չեն միւսնոյն հնութիւն ունեցող մշակոյթի սեւէ հետը: Եւ լայն առումով իրանագիտութեան ներկայ ամենայայտնի տեսաբանը, Տր. Էրնէստ Հէրցֆէլդ, 1928-ի օգոստոսին Արեւելագիտաց ժի. Միջագետքին համագումարին ի Օքսֆորտ, յայտարարեց որ 4000 տարի Ք. Ա. Ալիսի ամերին ու Կովքիսէն Հայաստանի, հիւսիսային Սիւրիոյ ու Միջագետքի վրայով մինչեւ իրանական բարձրաւանդակն ու Ինդոսի հովիտը կը տիրապետէր գիտութեան ցարդ անձանօթ հնագոյն քաղաքակրթութիւնը իր ինքնուրոյն յատկանիշերով³: Սումերական առաջնակարգ խուզարկողներ, Լէնկտըն եւ Վուլլէյ ալ կը պնդեն որ Ուրի եւ Քիշի իրենց գիւտերը ետ կը գնան մինչեւ 4000 տարի Ք. Ա., սակայն առանց համոզել կարենալու գիտական աշխարհի մնացեալ մասը:

Մօտէն հետեւելով գիտական վիճարանութիւններին ունիմ այն տպաւորութիւնը — այդ կարող է լինել մի սխալ տպաւորութիւն — որ Հէրցֆէլտի այդ գիտա-

մէջ գրաւեց ամէնէն շատ հետաքրքրութիւնը, Սակայն նա այդ բանախօսութեան գլխաւոր գիծերը տուաւ The Illustrated London News շաբաթաթերթի վերջիշեալ յօդուածների մէջ: Այդ յօդուածների մէկ ամփոփումը հրատարակեց Massis ամսագրի (հատոր Ա. 9. էջ 215) մէջ:

1. Journal of the American Oriental Society Մարտ, 1927. էջ 36ff.
2. Bulletin of American Schools of Oriental research. Հոկտ. 1927, էջ 133ff.
3. Հէրցֆէլդ ցարդ չհրատարակեց այդ բանախօսութիւնը, զոր Օքսֆորտի Արեւելագիտաց համագումարին

կան հայեացքը դեռ կ'անտեսուի Անգլիական եւ Ֆրանսական հաստատութիւնների կողմէ: Նախ կայ ի հարկէ գիտնականների փոխադարձ նախանձն ու անհամբերողութիւնը¹, ապա հնագոյն քաղաքակրթութեան այդ Կովկասեան ու Հայկական մարզը աւանդաբար քիչ կը հետաքրքրէ քաղաքական որոշ ուղղութեան ծա-

ռայող Արեւմուտքի գիտնականները: Այդ հարցին կը վերադառնամ ըստ կարգին:

(Շարունակելի)

ԱՐՇԱԿ ՍԱՅՐԱՍՏԵԱՆ

1. Օքսֆորտի Արեւելագիտաց համագումարին Բրօք. Լէնկտընի արտաբերած ընթացքն ու նախանձը մասնաւորապէս առ Բրօք. Լէյման — Հաուլտ գրաւեց բոլոր նկատող ժողովականների ուշադրութիւնը:

ԳՐԱԿԱՆ

Վ Ե Ն Ե Տ Ե Վ

Հոգիիս՝ Լոյս, սըրտիս՝ վիշտ
Քեզի՛ եկայ, Վենետիկ.
Քեզի՛, օրրան հանճարի.
Քեզի՛ յոյսով, երազով:

Ես՝ պաշտելու համար քեզ
Քուկին խորհուրդը անմեռ
Եւ թաղելու ծոցիդ մէջ,
Հոգւոյս իղձերը բոլոր:

Քեզի՛ եկայ հին Յաւերթ
Այօթելու շիրմիդ վրան.
Քեզ, իմ ցեղիս հոգիին
Անմահութիւնը ցոյց տալ:

Ես՝ որք զաւակն այն ցեղին
Որ հոս շիրիմ ունեցաւ
Տոժերուդ պէս, քու փառքին
Որուն անցնիլը տեսար:

Որուն ձիերը հիմա՛
Յաղթանակիդ իբրեւ զարդ
(Անհունին մէջ ցեղիս պէս)
Արշաւառոյր կը դաբրեն:

Ես՝ որք զաւակն այն ցեղին
Որ կը մեռնի ու կ'ապրի.
Լոյսի համար խաչ կ'ելլէ
Միշտ Գողգոթայ՝ Աստուծոյ...

Աստղերուդ տակ Վենետիկ
Հոգիս՝ յոյսով արբեցած,
Ուզեց կերտել տանջւող
Անմահութիւնն արցունքին:

Վենետ, արցունքըս ինկաւ
Հառաչանքի կամուրջիդ,
Թաց արեան քով դարերուն
Եղբայրօրէն մեռնելու:

Մութ բանտերուդ սեմին վրայ
Խիղճըս՝ բողոքն արդարի՛
Հին դարերու ոճիրին
Մահավըճիւրը կարդաց:

Ու երազանքը կեանքիս
Ղօղանջիդ պէս հալեցաւ,
Մեռաւ խոյանքը հոգւոյս
Սէրըս՝ ծարաւ շըրթներու:

Ես հեռացել եմ քեզմէ
Դուն իմ արցունքն ալ չունիս
Ով հին յուշի յիշատակ
Որ կու տաս խոհ, տառապանք:

Բայց հոգիիս խորերէն
Մօր պէս անոյշ աչքերով
Ինձ կը նայիս ու կ'ըսես
«Խաչիդ վըրան աղօթէ»:

Հիմա չըկան անոնք ալ
Որ իմ անցնիլը տեսան.
Անոնք որ զիս մոռցած են,
Անոնք որ ես, կը յիշեմ...

ՖԵՐԱՊ